

REKOMPOZICIJA DVODIJELNE NADGROBNE STELE IZ ARHEOLOŠKOG MUZEJA U SPLITU

DRAŽEN MARŠIĆ
Filozofski fakultet u Zadru
Faculty of Philosophy in Zadar

UDK: 904:726> (497.5 -3 DALMACIJA) "652"
UDK: 726:825> (497.5 -3 DALMACIJA)"03"
Izvorni znanstveni članak
Original scientific paper

Primljeno : 2003-01-28
Received

U radu se raspravlja o čuvenom fragmentu nadgrobnog spomenika s portretima starijega bračnog para, za koji se dosada vjerovalo da je pronađen na položaju solinskog naselja Rupotine (Arheološki muzej u Splitu, inv. broj D 556; Sl. 1a). Objavljen više puta u literaturi, najprije je interpretiran kao fragment nadgrobne stele, a zatim kao fragment reljefa koji je bio uzidan u veću nadgrobnu građevinu. Otkrićem donjeg dijela spomenika s natpisom, i to u istoj ustanovi u kojoj se čuva i komad s portretima – u Arheološkom muzeju u Splitu (inv. broj A 1386, Sl. 1b) – autor je u mogućnosti dokazati kako se ipak radi o ulomcima monumentalne nadgrobne stele. Naime, ulomak s natpisom na donjoj stranici pokazuje lako prepoznatljive ostatke priklesanog zuba za usađivanje, pa je to jasan dokaz kako je spomenik pripadao porodici stela. Sudeći prema ostacima udubljenja na gornjoj stranici komadu s portretima, ona je morala biti izruđena iz dva dijela: gornjeg dijela sa zabatom i donjega s portretnim poljem i natpisom.

Prihvativši dataciju koju je na temelju analize portreta predložio N. Cambi (sedmo ili osmo desetljeće 2. st.), autor na kraju dokazuje kako spomenik nije podrijetlom iz Rupotina, nego s položaja Pleština koji se nalazi nešto bliže Klisi, s lijeve strane antičke ceste koja je spajala Salonu i Klisu.

Između Solina i Klisa, navodno u solinskim Rupotinama, otkriven je u prošlom stoljeću fragment nadgrobnog spomenika izrađen od kamena vapnenca s portretima starijega bračnog para. Po nalazu je prenesen u Arheološki muzej u Splitu, gdje se i danas nalazi, a budući da nije imao tragova natpisa, inventiran je kao reljef, pod brojem D 556 (Sl. 1a).

Do 1971. godine reljef je bio gotovo nepoznat široj znanstvenoj javnosti. Tada ga u svomu radu o portretnim stelama u Arheološkom muzeju u Splitu prvi put objavljuje S. Rinaldi Tufi, ali ne navodeći ni mjesto ni godinu nalaza.¹ Od kasnih

¹ S. RINALDI TUFI, 1971, 101, br. 17, T. 6, sl. 2.

80-ih godina o njemu se ponovno raspravlja u nizu edicija koje su imale zadatak prikazati razvoj i najznačajnije primjere antičkog portreta, najprije na prostoru Jugoslavije, a zatim na tlu samostalne republike Hrvatske. Tako se u katalogu izložbe *Antički portret na tlu Jugoslavije* pojavljuje kraća kataloška jedinica koju je potpisao N. Cambi,² a isti se autor reljefom bavi u još nekoliko navrata: u jednom manjem radu posvećenom praćenju modnih, stilskih i strukturalnih karakteristika na portretima i nadgrobnim stelama Dalmacije,³ u poznatoj studiji o antičkom portretu u Hrvatskoj,⁴ te u u najnovijoj knjizi posvećenoj antičkoj umjetnosti na tlu Hrvatske.⁵

Iako su i S. Rinaldi Tufi i N. Cambi reljef sa strukturalne i ikonografske strane detaljno opisali i analizirali, zbog otkrića njegova donjeg dijela, o kojemu će biti riječi nešto kasnije, i s njim povezanog pitanja interpretacije i pripadnosti sada ukupno poznatog spomenika, te je elemente potrebno još jednom razmotriti.

Reljef s portretima sa sadržajne se točke gledišta sastoji od poprečno koncipiranoga pravokutnog polja u kojemu su prikazani portreti dvoje supružnika, tordiranih polustupića koji ga uokviruju, snažne grede povrh polja i stupića, i gotovo jednake grede u funkciji donjeg okvira. Sačuvana mu je visina oko 60 cm, širina se kreće od 105 do 106 cm, a najveća izmjerena debljina iznosi 17 cm.⁶

Polje s portretima približno je konkavnog presjeka. S bočnih ga strana uokviruju dva polustupića tordiranog tijela, koji stoje na bogato profiliranim bazama, a završavaju korintskim kapitelima pojednostavnjene forme. Desni je stupić sačuvan u približno tri četvrtine visine; kapitel mu je preostao, ali nedostaje baza s početkom tijela stupa. Kod lijevog je stupića stanje sačuvanosti obrnuto – kapitel je nestao, ali je ostala baza. Sačuvani kapitel formiran je od triju mesnatih listova, iza kojih, samo vršcima, proviruje i drugi red listova. Abakus je ravan, jedva zamjetan, a kapitel od tijela stupića odvaja dvostruka prstenasta profilacija. Baza drugoga stupića ima jednostavnu plintu, te nešto širi donji i uži gornji prstenasti profil. U pozadini polustupića širinom izranjaju bočni rubovi niše. Prekinuti pružanjem stupića, oni se u istoj ravni nastavljaju na neukrašene ravne površine ostavljene lijevo i desno od polustupića.

Stupići nose snažnu gredu, koja je sačuvana u svojoj desnoj polovici i profilirana u tri dijela: ravnu letvicu, "S" profil i ponovno ravnu letvicu. Otprilike isti izgled ima i horizontalni okvir niše. Njegova je gornja letvica ravna, možda tek malo niža od one iznad stupića. Ispod nje je "S" profilacija, koja je identičnog smjera pružanja kao i ona iznad niše. Na samom dnu reljefa neznatni su ostatci još jedne ravne površine. Iako se ona na prvi pogled doima ostatkom unutarnjeg dijela natpisnog polja, a "S" profilacija njegovim gornjim obrubom, to nedvojbeno nije

² *ANTIČKI portret u Jugoslaviji*, 1987, 199, br. i sl. 149 (N. CAMBI). Isti se prilog pojavljuje i u prijevodima na njemački (1988.) i španjolski jezik (1989.).

³ N. CAMBI, 1989, 40 i d., sl. 3.

⁴ N. CAMBI, 1991, 97, kat. br. 81, sa sl. Novije, dopunjeno izdanje: N. CAMBI, 2000, 60 i d., T. 119.

⁵ N. CAMBI, 2002, 150 i d., sl. 227.

⁶ U spomenutim se radovima iznose različite procjene debljine. Po mojim mjerenjima, maksimalna debljina reljefa iznosi 17 cm.

a

b

Sl. 1. Donji dio dvodijelne nadgrobne stele iz Arheološkog muzeja u Splitu: fragment s portretima pokojnika (a), fragment s natpisom (b).

Fig. 1. Lower part of the two-part sepulchral stele from the Archaeological museum in Split; fragment with portraits of deceased (a), fragment with the inscription (b).

dok na krajevima ponovno završavaju dugim pramenovima, koji su najprije spuštenu, a zatim zavijeni prema gore. Nos je otučen, ali nešto koščatiji u odnosu na ženin. Izraz očiju je kao i kod žene. Lice je, međutim, izbrazdano s dvije bore, a i gornji kapci s obrvama zamjetno su krupniji i opušteniji. Kosa je u širokim i dugim ravnim pramenovima spuštenu prema čelu i ušima. Dva se dominantna pramena na sredini čela razdvajaju, a ostali manje-više prate njihov raspored, iako nekad različite debljine i suprotno okrenutog vrha. S bradom se spajaju preko kosmatih bafa.

Nakon deskripcije arhitektonski raščlanjenog polja s portretima, valja se pozabaviti i drugim sadržajnim elementom spomenika – natpisom. S. Rinaldi Tufi o natpisu ne govori niti riječi. Njegovo je razmišljanje, međutim, jasno. Smatrajući reljef fragmentom stele u obliku pseudoedikule, očito je da pomišlja na postojanje natpisnog polja ispod portreta.¹¹ N. Cambi je u tom smislu mnogo konkretniji i tvrdi da je u donjemu dijelu spomenika “po svoj prilici bio natpis”.¹²

Na pisanje ovoga rada motivirala me je upravo činjenica da sam u mogućnosti dokazati kako je donja polovica spomenika, zapravo njegovo natpisno polje, ne samo sačuvano, nego se – da stvar bude zanimljivija – čuva u Arheološkom muzeju u Splitu, u istoj ustanovi gdje se nalazi i gornja polovica, i to svega desetak metara dalje, u istom, južnom krilu lapidarija muzeja (Sl. 1b). Fragment je inače u inventarnim knjigama Muzeja zaveden pod brojem A 1386, a prvi ga je – u splitskom *Bullettinu* – objavio don F. Bulić.¹³ Natpis u transkripciji i restituciji glasi:

[.....] MA[.]
 VIVI . FECER . SIBI . ET . FILIS . SVIS . PIEN
 QVOT . SI . DI . AEQVI . FVISSENT . ILLI
 NOBIS . FACERE . DEBVERANT . PARENTI
 BVS . INFELICISSIMIS .
 Q . H . N . F .

[... mat?] / *vivi fecer(unt) sibi et filis suis pien(tissimis)* . / *Quo(d) si di aequi fuissent, illi / nobis facere debuerant parenti/bus infelicissimis* . / *Q(uod) h(eredum) n(on) f(iet)* .

Natpisu nedostaje najvažnija sekvenca s imenima nalogodavaca koji su podigli spomenik. Iz sačuvanoga teksta, što potvrđuju i portreti na gornjem dijelu spomenika, saznajemo da su to bili roditelji i da su to učinili za svoga života, sebi i svojoj djeci. Prema tome, u izgubljenom su dijelu natpisa morala stajati imena muškarca i žene, muškarčevo svakako u formuli *tria nomina*, ženino u klasičnoj formuli duo nomina. Iako slova *MA* u prvom retku nije

¹¹ S. RINALDI TUFI, 1971, 101.

¹² Usp. bilj. 2. u ovom radu

¹³ F. BULIĆ, 1888, 65, br. 25. Ostale objave natpisa: *IMASS*, 450, br. 1386; *Corpus inscriptionum Latinarum (CIL)*, 3, 9451.

moguće pouzdano protumačiti,¹⁴ sigurno je da u njemu nije moglo biti dovoljno prostora za oba imena, iz čega proizlazi zaključak da nedostaju najmanje dva reda teksta, a ako uzmemo u obzir izglednu mogućnost pojave sigli *D M (Dis Manibus)*, i tri. Takvu procjenu potvrđuje i rub loma gornje horizontalne stranice natpisa, koja se ne može organski povezati s donjom stranicom reljefa, iako su gotovo sigurno bile rađene od istoga komada kamena.

Od paleografskih osobina natpisa valja istaknuti ujednačenu visinu slova, koja neznatno varira od 2,6 do 2,8 cm, njihovu pravilnu formu, prisutnost ligatura slova M i A u prvom retku, N i T u riječima *debuerant* i *parentibus*, te na koncu *hederæ distinguens* koje su umetnute cijelom dužinom teksta. Razmjerno kvalitetnom uklesavanju slova suprotna je nepravilnost redaka, unatoč činjenici da su prije inskripcije urezane ordinacijske linije. Već su one pobjegle laticidi u gornju desnu stranu. Jedan od najzanimljivijih dijelova natpisa svakako je završna formula, koja bez sumnje predstavlja varijantu mnogo poznatije formule *hoc monumentum heredem non sequetur*. Pri samom dnu fragmenta, u proširenju ispod horizontalne "S" profilacije natpisa, prikazana je klesarska bradva – *ascia*.¹⁵

Iako podatci s natpisa upućuju da su imenovani bili samo roditelji, što je u suglasju s portretiranjem starijega bračnog para, ključni argumenti u prilog zajedničke pripadnosti natpisa A 1386 i reljefa s portretima ipak su dimenzije i izgled ploče koja nosi natpis. Ponajprije, ne može biti slučajnost da je ona debljine 16,5 te širine između 105 i 106 cm, dakle upravo onoliko koliko iznosi debljina i širina reljefa. Još manje može biti slučajna podudarnost da i s lijeve i s desne strane natpisne tabule stoje za 3 cm spuštene ravne neukrašene površine, identične onima s reljefa i k tome iste širine; lijeva široka 13 cm, desna 7 cm. I konačno, širina natpisne tabule, tj. ravnim letvicama i "S" profilacijom uokvirenoga pravokutnog polja, odgovara rekonstruiranoj širini portretne niše od baze jednog do drugoga stupića, i iznosi 84 cm. Svi ti podatci, kao i letimičan pogled na zajedno prikazani reljef i natpis (Sl. 1, a-b), ne ostavljaju ni najmanju mogućnost sumnji; oni su bez ikakve dvojbe u dijelovi istoga spomenika.

Ne možemo, a ne pozabaviti se kratko pitanjem, kako je moguće da jedna takva činjenica ostane neuočena i da se spomenik u okrnjenoj formi pojavi u nekoliko ozbiljnih znanstvenih publikacija, iako je samo koji metar dalje stajao njegov ostatak koji umnogome olakšava pitanje interpretacije i konačne ocjene. Razlog je vjerojatno taj što je između dolaska jednoga i drugoga dijela u Arheološki muzej u

¹⁴ Kod prve objave Bulić ih je rekonstruirao kao ostatke riječi *miserrimi* (F. BULIĆ, 1888, 65, br. 25). To, međutim, ne dolazi u obzir jer je od zadnjeg slova sačuvana samo okomita hasta, a prethodna su dva slova M i A u ligaturi. Mommsen je iznio prijedlog kako bi mogla biti riječ o ostacima riječi *[et] ma[t](er)* (CIL 3, 9451), što je kasnije prihvatio i Bulić (*IMASS*, 450). Iako za takvo rješenje ima osnove, i uistinu je ispred slova *MA* sačuvana okomita hasta, vjerojatno slova T, ostaje pitanje čemu isticanje odnosa nalagodavaca prema sukorisnicima groba kada se u nastavku natpisa kaže kako prvi spomenik podižu *sibi et filis suis*.

¹⁵ *Ascija* simbolizira izradu natpisa (titulusa), a preko njega i pravo vlasništva nad monumentumom i grobom, odnosno njihovu zaštitu od oskvrnjenja: B. GABRIČEVIĆ, 1959, 299 i d., osobito 302 i d.

Splitu proteklo barem pola stoljeća. Fragment s natpisom ušao je u Muzej 1888., u vrijeme don Frane Bulića. Za fragment s portretima podatak o godini nalaza i ulaza u Muzej ne postoji, a oni kojima je bio poznat, odavno su preminuli. Ipak, znakovito je da je u inventarnoj knjizi zaveden pod brojem D 556, a da se samo nekoliko mjesta ispred toga nalazi reljef D 553 pronađen 1960. Ako i ostavimo mogućnost da je reljef stanovito vrijeme već bio u Muzeju prije nego je inventiran, ostaje činjenica da ne može biti stariji od rada K. Prijatelja, u kojemu se on pozabavio nekolicinom portreta u Arheološkomu muzeju u Splitu.¹⁶ U tom se radu pojavljuju stela Gaja Utija i fragment stele sa starijim bračnim parom, spomenici koji su danas samo koji metar dalje od reljefa. Da je on u to vrijeme već bio u Muzeju, Prijatelj bi ga nesumnjivo uključio u svoje razmatranje.

Najveća važnost prepoznavanja dosad izgubljenog dijela nadgrobnog spomenika s prikazom starijeg bračnog para svakako leži u činjenici da smo sada u puno boljem položaju glede pitanja o kojem je tipu spomenika zapravo riječ. Već je spomenuto kako je prvi objavljiivač, S. Rinaldi Tufi, bio uvjeren kako je riječ o steli u obliku edikule. Prema takvom objašnjenju, steli je nedostajalo natpisno polje (!) i trokutasti zabat.¹⁷ Takvoj je interpretaciji isprva bio sklon i N. Cambi,¹⁸ ali je zatim uočio neke specifičnosti koje su ga navele na trag kako bi mogla biti riječ o spomeniku koji nije slobodno stajao u prostoru, već bio ugrađen u nadgrobnu arhitekturu.¹⁹ Cambi je s pravom upozorio na pojavu glatkih proširenja sa strana stupića, koja za stele ni na koji način nisu uobičajena.²⁰ Bilo je logično taj "višak" kamena objasniti vezom sa zidom građevine u kojoj je reljef navodno bio uzidan, pogotovo zato što su na gredi iznad portreta ostala sačuvana dva oveća četvrtasta udubljenja za željezne šipke-klamfe, kao daljnji način vezivanja reljefa sa zidom.

Nakon "otkrića" donjeg dijela spomenika s natpisom, tu tezu, kolikogod ona bila primamljiva i motivirana praktičnom pojavom građevnih reljefa na našoj obali, definitivno valja napustiti.²¹ Glavni je razlog tomu praktične naravi – na donjoj stranici natpisa nedvojbeno se uočavaju tragovi postojanja zuba za uglavljivanje u postament. Naime, gledan odozdo, fragment s natpisom ima intaktnu lijevu i odlomljenu desnu stranu. Intaktnu stranu karakterizira potpuno ravna ploha, zaravnjena udarcima zubatog dljeteta. Na jednomu mjestu površina kamena postaje sve grublja i slijedi rez koji je potpuno ravan i ide cijelom debljinom fragmenta. Taj lom je za koji milimetar na većoj visini od ravnog dijela, a to po logici stvari nije moguće, osim ako

¹⁶ K. PRIJATELJ, 1952, 135 i d.

¹⁷ S. RINALDI TUFI, 1971, 101, 115 i d.

¹⁸ Usp. bilj. 2 u ovom radu.

¹⁹ Usp. bilj. 3 u ovom radu.

²⁰ Usp. slična proširenja na manjem broju građevnih reljefa iz grada Rima: V. KOCKEL, 1993, 128, kat. G 1, T. 40, a (*Via Appia*); P. ZANKER, 1975, 276, sl. 8 i V. KOCKEL, 1993, 115-116, kat. E 6, T. 28, b (*Via Appia*); P. ZANKER, 1975, 303 i d., sl. 43 i V. KOCKEL, 1993, 155 i d., kat. J 1, T. 68, a (*Via Cassia*).

²¹ Takvih je reljefa prema mojim spoznajama nešto više od desetak i većim dijelom nisu objavljeni.

na tomu mjestu nije bilo "viška" kamena. Taj "višak" može biti samo zub za uglavljivanje, izrađen u osi spomenika, i to iz razloga njegova okomita postavljanja na nekropoli.

Upravo je izvorni arhitektonski kontekst i iz njega proizišla koncepcija spomenika najsigurniji kriterij razlikovanja nadgrobnih stela i građevnih reljefa s portretima pokojnika. Dok su stele okomito koncipirani i u prostoru slobodno postavljeni nadgrobnji spomenici, građevni reljefi su već iz razloga statike morali slijediti slaganje kamenih kvadera zdanja u kojima su stajali. To u praksi rezultira njihovom poprečnom pravokutnom formom, koju kvaderi lako zatvaraju, dok stele predstavljaju krajnje reduciranu formu nadgrobnje arhitekture, pa stoga moraju biti u formi okomito izduženog pravokutnika.

Na pripadnost našega nadgrobnog spomenika porodici stela osim postojanja zuba za uglavljivanje upućuje i izrada donjega dijela. Nakon polja s portretima, gdje prevladava fina izradba i samo na ravnim proširenjima grublji potezi zubatog dljeteta, na dijelu spomenika s natpisom izradba proširenja postaje sve grublja, dok na samom koncu, u visini donje obrubne profilacije natpisa, zubato dljeteto u potpunosti ne zamijeni šiljasto. Slična se pojava može pratiti i u izradi natpisne tabule. Gotovo glatka izvedba bočnih letvica uokolo "S" profilacije u prvih se nekoliko centimetara nastavlja i na polju s ascijom, ali tada slijede sve grublji i širi udarci zubatim dljetom. Takva tehnika pokazuje da donji dijelovi spomenika nisu bili izloženi direktnom pogledu, i sigurno ne bi bila upotrijebljena da je spomenik stajao uzidan na većoj visini, u razini očiju.

Nakon konačnog razrješenja pitanja tipološke pripadnosti, s mnogo se više argumenata može objasniti odakle spomeniku tako neuobičajeno mala debljina. Ona se inače kreće od 8 cm, na mjestima gdje je on očito znatnije odlomljen, do maksimalno zabilježene (izvorne) debljine od 17 cm, a valja još jedanput podsjetiti da je ukupna širina između 106 i 107 cm. Ako te podatke usporedimo s prosječnim dimenzijama arhitektonski koncipiranih stela na istočnojadranskoj obali, primijetit ćemo kako nije poznata nijedna stela širine preko 1 m, a debljine ispod 20-ak i više centimetara.²² Što je, dakle, razlog tako elegantnih proporcija?

Nema nikakve sumnje da uzrok očito treba tražiti u izradi spomenika iz dva dijela: gornjeg, u formi trokutastog ili polukružnog zabata, ali svakako elementa arhitektonskog karaktera, i donjega, sačuvanog, s portretnim i natpisnim poljem. To, istina, nije česta praksa u repertoaru salonitanskih nadgrobnih spomenika, ali je, primjerice, zabilježena na jednoj od najreprezentativnijih salonitanskih portretnih stela, steli Tita Fuficija,²³ a dugo je bila standardna praksa u izradi drugoga tipa monu-

²² Usp. npr. stelu Gaja Utija, koja je širine 90, a debljine 25 cm: S. RINALDI TUFU, 1971, 94-95, br. 6, T. IV, sl. 1; N. CAMBI, 2000, 34, T. 18.

²³ Ta činjenica nije dovoljno istaknuta u starijim publikacijama. Jedino K. Prijatelj u opisu stele govori da je "podijeljena na dva dijela, a završava trokutnim zabatom", ali nije jasno misli li na dvije niše s portretima ili spomenik u cjelini: K. PRIJATELJ, 1952, 140 i d. Stela je inače širine 106 cm i visine 229 cm.

mentalnoga nadgrobnog spomenika – kubičnog žrtvenika ili are.²⁴ Izradu stele iz dva dijela najizravnije dokazuju dva već spomenuta četvrtasta udubljenja na gredi iznad polja s likovima. Širina i vrlo visoka izvorna dubina udubljenja pokazuje kako je krunište moralo biti izrazito monumentalno i vjerojatno sadržavati sve sastavne elemente trabeacije. Nema nikakve sumnje da su dva dijela sastavljena tek na samoj nekropoli.

Ostaje, međutim, pitanje čemu ravna proširenja sa strana stupića i natpisa, kada su se nalogodavci već odlučili za spomenik tipa stele? Čini se da u prave razloge odabira uzorka nije moguće proniknuti, iako se u tom smislu nameće nekoliko mogućih rješenja. Osnovnu poteškoću pričinja zapravo nejednaka širina proširenja, poradi čega nije jasno kako se to moglo odraziti na izgled gornjeg dijela spomenika. Isto tako, nije jasno je li glavnu ulogu mogla imati radionica, ili je presudna bila želja komitenata. U ovom trenutku to je osamljeni primjer takve prakse u salonitanskim radionicama, pa se izglednijom čini varijanta po kojoj je upotreba proširenja motivirana nekim specifičnim razlozima kupaca. Možda je sve uvjetovano skromnošću grobnog areala na kojem je stela stajala, i željom da se nadomjesti nedostatak monumentalnog arhitektonskog okružja s drugih salonitanskih nekropola.²⁵ Druga je mogućnost da je stela stajala na samom pročelju grobne parcele, kao markantni *monumentum*, i da se na bočnim stranama spajala s njezinim obzidom, tj. ogradom.²⁶ Ne treba, na koncu, isključiti ni mogućnost da je stajala na pročelju manje zgrade, kao neka vrst reljefne obloge, te da je, iako stela, bila u približno sličnom kontekstu kao i pravi građevni reljefi. Što god da je bio stvarni razlog, posve je sigurno da su proširenja preostatci prvotne širine bloka od kojeg je krenula izrada, i da su se morali produžavati i sa strana zabata, što uostalom dokazuje njihova nejednaka širina i desni završetak arhitrava. Na kraju je ipak potrebno postaviti jedno sasvim konkretno pitanje: nije li cijela priča uzrokovana nedovršenosti spomenika, tj. nedavanjem zadnje ruke kojom je trebao biti uklonjen višak "mesa", a steli dan dobro poznat oblik? Držim kako ni takvu mogućnost ne treba *a priori* odbaciti. Uostalom, što znamo o postupku i redosljedju izrade monumentalnih arhitektonskih stela?

Iako na prvi pogled ponuđeno rješenje podsjeća na jednostavnu fasadu s arhitektonski raščlanjenom prozorskom konstrukcijom izbačenom na konzole,²⁷ simbolički ono ne zaostaje za klasičnim izrazom stela u obliku edikule. I ono svojim arhitektonskim elementima sugerira pročelje monumentalne grobnice tipa pros-

²⁴ Usp. klasične primjere velikih kubičnih ara s kraja 1. i iz prve polovice 2. st., aru Pomponije Vere i aru L. Granija Proklina: F. BULIĆ, 1903, 3 i. d., T. I-IV; N. CAMBI – Ž. RAPANIĆ, 1979, 93 i. d., sl. 2-3, T. V-VI.

²⁵ Usp. *murazzo* zapadne nekropole: Ž. MILETIĆ, 1989, 49 i. d. Ostatci velikih bunjastih blokova na položajima u istočnom proširenju grada i izvan njega pokazuju da su sličnu arhitekturu imale i nekropole istočno od grada: Ž. MILETIĆ, 1992, 21 i. d., osob. 33 i. d. (istočna nekropola); 37 i. d., osobito 45 i. d. (jugoistočna nekropola).

²⁶ Najbolji je primjer takve prakse poznata stela Konkordijevaca iz Boretta (Brixillum): H. PFLUG, 1989, 178 i. d., br. 58, T. 14-15. Kod nas niti jedna arhitektonska stela nije nadena *in situ*.

²⁷ To je čest slučaj s pročeljima gradskih vrata. Usp. npr. Porta Borsari u Veroni: H. KÄHLER, 1935, 143 i. d., sl. 3-5; H. KÄHLER, 1942, 83 i. d., sl. 64-65.

tilne edikule; natpisno polje predstavlja visoko podnožje grobnice, greda podno stupova njezin kornič, pa i u ovom slučaju stupovlje reproducira duboko pročelje, a polufigure pokojnika statuarnu plastiku koja u uspravnom ili sjedećem položaju stoji između stupova ili stupova i stražnjeg zida.²⁸

Najsigurniji temelj za dataciju stele nesumnjivo su portreti pokojnika, čiju je analizu s uspjehom izvršio N. Cambi. Cambi je utvrdio kako ženina frizura slijeđi način češljanja na petom portretnom tipu Faustine Minor ili drugom portretnom tipu njezine kćeri Lucille, dok muškarčeva frizura, iako nije zakovčana, rasporedom pramenova i oblikom brade preuzima elemente s portreta Antonina Pija.²⁹ Iako se meni čini da je oblik ženine frizure sličniji osmom tipu Faustinih portreta, što kao mogućnost ostavlja i Cambi,³⁰ nema nikakve sumnje da je u konačnici ipak riječ o elementima mode iz kasnoantoninskog razdoblja. Nakon majčine smrti i rođenja svoga prvog djeteta (147. g.), Faustina Mlađa je praktički bila suvladarica ocu, Antoninu Piju, a kasnije, do svoje smrti (175. ili 176. g.), i svomu suprugu Marku Aureliju. U tom rasponu nastalo je čak devet portretnih tipova, koje je K. Fittschen uglavnom povezao s rođenjem jedanaestoro od trinaestoro djece. Kako je peti tip portreta nosila i njezina kći Lucilla (od udaje za Lucija Vera 164. do njezove smrti 169. također vladarica), i to u drugoj polovici 160-ih, očito je da vrijeme izrade stele najvjerojatnije treba tražiti u sedmom ili eventualno osmom desetljeću 2. stoljeća.

Naposljetku, par riječi i o provenijenciji stele. U literaturi se o reljefu s portretima govori kao o spomeniku pronađenom u solinskim Rupotinama. To je mišljenje samo djelomično točno, što najbolje potvrđuje Bulićev navod o mjestu na kojemu je pronađen natpis. Bulić tvrdi da je otkriven (1888.) na zemljištu Pleština, između bujica Rupotina i Kamenica, s lijeve strane antičke ceste koja je od Salone vodila prema Klisu, prema njegovu proračunu oko 1250 m od sjeveroistočnog ugla grada.³¹ Lokalitet je inače označen i na "arheološkoj karti Solina i okolice", koja je kao prilog tiskana uz *Bull. Dalm.* 1910, ali su na njoj relacije nešto drugačije izražene. Pleština ostaje oko 1 km jugozapadno od Klisa, ali punih dva i više kilometara od Porta Andetria. Nalazi se na pravcu koji od Ilijina vrila (izvor potoka Rupotine) i Rižinica udara prema Klisu. Prema tome, stela je praktički pronađena ispod samoga Klisa, a ne u Rupotinama, pogotovo ne u Donjim Rupotinama koje su danas sastavni dio grada Solina.

²⁸ Najiscrpnija analiza s primjerima: H. PFLUG, 1989, 59 i d.

²⁹ N. CAMBI, 1989, 41 i d.

³⁰ N. CAMBI, 1989, 41, bilj. 49. Za taj tip frizure usp. K. FITTSCHEN, 1982, 60 i d., T. 35, 36 i d. (Fittschen ga datira od 162. godine, tj. od rođenja sina Anija Vera).

³¹ Usp. bilj. 13 u ovom radu.

LITERATURA

- ANTIČKI portret u Jugoslaviji, 1987. - *Antički portret u Jugoslaviji*, (ka-talog izložbe), Beograd.
- BONFANTE WARREN, L., 1973. - Roman Costumes - A Glossary and Some Etruscan Derivations, *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*, 1,4, Berlin - New York, 584-614.
- BEHRENS, G., 1951. - Römische Grabsteine aus Mainz, *Mainzer Zeitschrift*, 44-45/1949-50, Mainz, 38-57.
- BULIĆ, F., 1888. - Iscrizioni inedite, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 11, Split, 65.
- BULIĆ, F., 1903. - Il monumento sepolcrale di Pomponia Vera estratto dalle mura perimetrali dell'antica Salona, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 26, Split, 3-9.
- CAMBI N. - RAPANIĆ Ž., 1979. - Ara Lucija Granija Proklina, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 72-73, Split, 93-104.
- CAMBI, N., 1989. - Suvremeno i zakašnjelo prihvaćanje stilskih, modnih i strukturalnih karakteristika na nadgrobnim stelama u Dalmaciji, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 28(15)/1988-89, Zadar, 33-48.
- CAMBI, N., 1991. - *Antički portret u Hrvatskoj*, Zagreb.
- CAMBI, N., 2000. - *Imago animi - antički portret u Hrvatskoj*, Split.
- CAMBI, N., 2002. - *Antika*, Povijest umjetnosti u Hrvatskoj, 2, Zagreb.
- CORPUS INSCRIPTIONUM LATINARUM, 3, Berlin 1873.
- DICTIONNAIRE des antiquités Grecques et Romaines, Paris (ed. C. Daremberg - E. Saglio)
- FITTSCHEN, K., 1982. - *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*, Göttingen.
- GABRIČEVIĆ, B., 1959. - Značenje ascije na antičkim nadgrobnim spomenicima, *Arheološki radovi i rasprave*, 1, Zagreb, 299-310.
- GOETTE, H. R., 1990. - *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz am Rhein.
- IMASS - F. BULIĆ, *Inscriptiones quae in Museo Archaeologico Salonitano Spalati asservantur*, Split 1886 (u privezu: Auctarium inscriptionum quae a mense Iunio a. 1888 ad mensem Iunium a. 1892 in Museum Archaeologicum Salonitanum Spalati illatae sunt).
- KÄHLER, H., 1935. - *Die römischen Stadttore von Verona*, *Jahrbuch des deutschen archäologischen Instituts*, 50, 138-197.
- KÄHLER, H., 1942. - *Die römischen Torburgen der frühen Kaiserzeit*, *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts*, 57, Berlin, 1-104.

- KOCKEL, V., 1993. - *Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz am Rhein.
- MILETIĆ, Ž., 1989. - Murazzo zapadne salonitanske nekropole, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 28(15)/1988-89, 49-70.
- MILETIĆ, Ž., 1992. - Istočna i jugoistočna nekropola Salone, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 30(17)/1990-91, 21-50.
- PFLUG, H., 1989. - *Römische Porträtstelen in Oberitalien. Untersuchungen zur Chronologie, Typologie und Ikonographie*, Mainz.
- PRIJATELJ, K., 1952. - Nekoliko rimskih nadgrobnih portreta u Arheološkom muzeju u Splitu, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 53/1950-51, Split, 135-154.
- TUFI, S. R., 1971. - Stele funerarie con ritratti di età romana nel Museo Archeologico di Spalato. Saggio di una tipologia strutturale, *Atti della Accademia Nazionale dei Lincei*, 368, Memorie Classe di Scienze morali, storiche e filologiche, ser. VIII, vol. XVI, 87-166.
- WEYNAND, R. 1902. - Form und Dekoration der römischen Grabsteine der Rheinlande im ersten Jahrhundert, *Bonner Jahrbücher*, 108-109, Bonn, 185-238.
- ZANKER, P., 1975. - Grabreliefs römischer Freigelassener, *Jahrbuch des Deutschen archäologischen Instituts*, 90, Berlin, 267-315.

Dražen Maršić: RE-COMPOSING THE TWO-PART
SEPOLCHRAL STELE FROM THE ARCHAEOLOGICAL MUSEUM IN SPLIT

S u m m a r y

In this contribution, the author discusses the famous fragment of sepulchral monument with portraits of an elderly married couple. Up to now, it was believed that the fragment was found in Rupotine near Solin (Archaeological museum in Split, inv. n. D 556; Fig. 1a). The fragment, published more than once, at first was interpreted as a fragment of sepulchral stele, and then, as a fragment of a relief built into a large sepulchral building. Due to discovery of the monument's lower part with the inscription in the same institution in which the piece with the portraits is kept, that is, in the Archaeological museum in Split (inv. n. A 1386, Fig. 1b), the author has the opportunity to prove that both fragments surely belonged to a monumental sepulchral stele. Namely, the fragment with inscription shows on its lower end easily recognisable remains of roughly worked insertion tooth, which is the clear proof that it belonged to the stele group of monuments. Judging from the remains of the recesses at the upper part of the piece with portraits, the stele must have been made of two parts: the upper one with the gable, and the lower one with the portrait field and inscription.

The author accepts datation proposed by N. Cambi (seventh or eight decade of the second century) and concludes the paper showing that the monument did not come from Rupotine, but from the locality Pleštine (somewhat closer to Klis), situated at the left side of the Roman road connecting Salona with Klis.